

مطالعه تطبیقی مفهوم نور در باور ارامنه تبریز (مسیحیت)، صابئین مندائی اهواز و مسلمانان*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۸

کد مقاله: ۵۳۴۳۴

سحر ذکاوت^۱، خشایار قاضی زاده^۲

چکیده

اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی ادیانی الهی و توحیدی می‌باشند و نور در متون مقدس و باورهای پیروان این ادیان از اهمیت زیادی برخوردار است. در آیات مقدس قرآن، متون مقدس انجیل و متون مقدس صابئین مندائی، خداوند با عنوان نور معرفی شده است. همچنین فرشتگان، پیامبران و بعد روحانی انسان نیز به نور منسوب شده‌اند و این وجوه نور در عناوین مختلف و به شکل‌های گوناگونی دیده می‌شود. این مهم موجب شده است تا در پژوهش حاضر مفهوم‌شناسی نور در ادیان اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی و شناسایی وجوه اشتراک و افتراق مفهوم نور در ادیان اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی به عنوان هدف پژوهش مورد توجه قرار بگیرد. در این راستا سؤالات زیر مطرح شده است: ۱- نور در ادیان اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی دارای چه مفهومی و جایگاهی می‌باشد؟ ۲- مفهوم نور چه وجوه اشتراک و افتراقی در باورهای ادیان اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی اهواز دارد؟ لازم به ذکر است برای پاسخ‌گویی به سؤالات مطرح‌شده اطلاعات کتابخانه‌ای و داده‌های اسنادی با رویکرد توصیفی-تحلیلی-تطبیقی بررسی شده است و نتایج پژوهش نشان می‌دهد خداوند در باورهای هر سه دین اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی نور است و فرشتگان الهی ماهیتی نورانی دارند اما در دین صابئین مندائی بر فرشتگان و ماهیت نورانی ایشان بیشتر تأکید شده است درحالی‌که نقش حضرت محمد (ع) و حضرت علی (ع) در اسلام و حضرت عیسی مسیح (ع) در مسیحیت پررنگ‌تر است و بر مفاهیمی چون نور محمدی و نور ولایت و نیز نور مسیح بیشتر تأکید شده است.

واژگان کلیدی: ارامنه تبریز، اسلام، صابئین مندائی اهواز، مسیحیت، نور

*- این مقاله برگرفته از بخش پروژه عملی (طراحی و ساخت قاب آینه فلزی به روش قلم‌زنی سبک اصفهان با الهام از نقوش طراحی سنتی ختایی و اسلیمی) پایان‌نامه‌ی مقطع کارشناسی ارشد نویسنده‌ی اول با عنوان "مقایسه‌ی تحلیلی نقوش و نحوه‌ی اجرای اسلوب سیاه‌قلم در فلزکاری اقوام مندایی اهواز و ارامنه‌ی تبریز در ایران" است.

۱- دانشجوی دکتری تخصصی، رشته تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران.

۲- استادیار، دکترای تخصصی پژوهش هنر، گروه هنر، دانشگاه شاهد تهران (نویسنده‌ی مسئول).

۱- مقدمه

مفهوم‌شناسی نور از موضوعاتی است که جایگاه مهمی در مطالعات ادیان‌شناسی و عرفان دارد. اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی از ادیان الهی و وحدانی مهمی می‌باشند و نور در متون مقدس، باورها و عقاید پیروان این ادیان از اهمیت زیادی برخوردار است. این مهم موجب شده است تا در پژوهش حاضر مفهوم‌شناسی نور در ادیان اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی و شناسایی وجوه اشتراک و افتراق مفهوم نور در ادیان نام‌برده به عنوان اهداف پژوهش مورد مطالعه قرار گیرد. بنابراین سوالات زیر مطرح شده است:

۱- نور در ادیان اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی دارای چه مفهومی و جایگاهی می‌باشد؟

۲- مفهوم نور چه وجوه اشتراک و افتراقی در باورهای ادیان اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی اهواز دارد؟

در راستای پاسخ‌گویی به سوالات بالا، ابتدا به تعریف واژه نور پرداخته شده است. در گام بعد آرامنه تبریز معرفی و نور در باورهای دین آرامنه یعنی دین مسیحیت بررسی شده است. بخش بعدی پژوهش هم به معرفی قوم صابئین مندائی اهواز و مفهوم نور در باورهای این قوم اختصاص یافته است. سپس دین اسلام و نور در باورهای مسلمانان مورد مطالعه قرار گرفته است و در نهایت مفهوم نور در باورهای اسلامی، مسیحی و صابئین مندائی مورد تطبیق و مقایسه قرار گرفته است.

۲- پیشینه تحقیق

در راستای پیشینه پژوهش حاضر باید خاطر نشان کرد پژوهش با عنوان دقیق "مطالعه تطبیقی مفهوم نور در باور آرامنه تبریز (مسیحیت)، صابئین مندائی اهواز و مسلمانان" مشاهده نشده است اما مطالعات زیادی در مورد نور و مفهوم آن در ادیان مختلف انجام شده است. برای مثال در این راستا پژوهشی با عنوان "نور در عهد جدید و قرآن مجید (با تأکید بر روایات و تفاسیر عرفانی)" نوشته محمودرضا اسفندیار و نفیسه علی‌پور منز (۱۳۸۸) انجام شده است. "مفهوم نور در قرآن، برهان و عرفان" هم مقاله دیگری است که حاصل تلاش علی فتح‌الهی و اکرم بغدادی (۱۳۹۶) است و نتایج پژوهش نشان می‌دهد که "نور دارای مراتبی است که ذات باری تعالی کامل‌ترین مصداق نور می‌باشد و هر موجودی به وسیله او موجود می‌شود." زرین واردی و نجمه دانائیان (۱۳۹۰) نیز از دیگر نویسندگانی هستند که حاصل پژوهش آن‌ها در این زمینه مقاله "سیر تحول و کارکرد عرفانی- ادبی عنصر نور" است و مفهوم نور در سه اثر الطواسین حلاج، عبهر العاشقین روزبهان بقلی و آواز پر جبرئیل سهروردی بررسی شده و نتایج حاکی از آن است که "نور در وصف وحدانیت خداوند و قداست وجود نبی اکرم، جمال الهی و انسانی، مراتب وجود و فرشته‌شناسی نقش مؤثری دارد." هم‌چنین "مفهوم عرفانی نور و ظل در قرآن و سنت" نوشته محمدجواد شمس و عادل مقدادیان (۱۳۹۵) از دیگر مطالعات انجام‌شده در این زمینه است. معصومه یوسف‌پور و جلیل پروین (۱۳۹۳) هم پژوهش "مفهوم‌شناسی نور بودن خداوند با تکیه بر روایات تفاسیری فریقین" را انجام داده است و نتیجه بررسی‌ها نشان می‌دهد مهم‌ترین دیدگاه در زمینه نور بودن خدا براساس آراء و روایات تفسیری فریقین، هدایت‌گری خداوند است. لازم به ذکر است "انواع، مراتب و کاربردهای نور در مثنوی" نوشته رضا روحانی و الهام عربشاهی کاشی (۱۳۹۰) هم از مطالعاتی است که می‌توان به آن اشاره کرد. در مورد موضوع صابئین مندائی اهواز و سازمان فکری و عقیدتی این قوم نیز می‌توان "بررسی تحلیلی مقوله‌ی انسان‌شناسی در دین صابئین مندائی" نوشته عزیز سواری، مسعود صفایی مقدم و سید جلال هاشمی (۱۳۹۴) را نام برد. در این پژوهش به این امر اشاره شده که انسان در باور مندائیان از دو بعد مادی و روحانی برخوردار است و جسم انسان به عالم تاریکی و زمینی و روان او به عالم نور و جایگاه حیی ربی (خدای صابئین مندائی) تعلق دارد و سعادت یک مؤمن مندائی در گرو تعالی روحی و پیوستن روان به عالم نور می‌باشد. هم‌چنین "بررسی مبانی فلسفی دین صابئین مندائی و استخراج آموزه‌های تربیتی از آن‌ها" نیز عنوان مقاله دیگری است که عزیز سواری، مسعود صفایی مقدم، سیدجلال هاشمی و قیس مغشغش السعدی (۱۳۹۴) نوشته‌اند. در مورد آرامنه و باورهای دینی ایشان نیز عظیمه اسفرم (۱۳۹۵) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود در رشته تاریخ ایران اسلامی از دانشگاه الزهرا تهران با موضوع "بررسی وضعیت اجتماعی آرامنه در دوره رضاشاه" به آن پرداخته است.

۳- روش تحقیق

در مقاله پیش‌رو اطلاعات کتابخانه‌ای و داده‌های اسنادی با رویکرد توصیفی- تحلیلی و تطبیقی مورد مطالعه قرار گرفته است.

۴- تعریف واژه نور

در مورد واژه‌شناسی کلمه نور باید عنوان کرد "نور به ضم نون، به معنی شکوفه سپید، شکوفه، روشنی، شعاع روشنی، ضیاء سنا- ضوء شید، فروغ" می‌باشد. همچنین "کیفیتی که به وسیله آن اشیاء دیده می‌شوند. مقابل تیرگی و تاریکی و ظلمت. جمع انوار و نیران است." (اسفندیار، علی‌پور منزله، ۱۳۸۸: ۱۴۶) همچنین به بیان دهخدا نور در زبان فارسی با واژه‌هایی چون روشنایی و تابندگی و گاه جلاء و رونق نیز یاد می‌شود و باید خاطر نشان کرد "نور کیفیتی است که خود ذاتاً ظهور داشته و جز خود را نیز ظاهر می‌کند." (فتح‌الهی، بغدادی، ۱۳۹۶: ۱۵۷) ابن منظور نیز در لسان العرب به این تعریف از نور اشاره کرده است. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳۲۱) همچنین علامه طباطبایی در تفسیر المیزان به این تعریف یاد شده اشاره کرد و بیان می‌کند نور "عبارت است از چیزی که اجسام کثیف و تیره را برای دیدن ما روشن می‌کند و هر چیزی به وسیله آن ظاهر و هویدا می‌گردد، ولی خود نور برای ما به نفس ذاتش مکشوف و هویدا است و چیز دیگر آن را ظاهر نمی‌کند." (یوسف‌پور، پروین، ۱۳۹۳: ۵۴)

۵- معرفی ارامنه تبریز

"ارمنیان از شاخه هند و اروپایی بودند که از راه بوسفور ترکیه (بوغاز استانبول) از اروپا به آسیای صغیر وارد شدند. کلمه ارمن از کلمه عبری ارم آمده است." (اسفرم، ۱۳۹۵: ۱۵) ارامنه به قوم ارمنی یا آرمن از اعقاب حضرت نوح به رهبری هابیک اطلاق می‌شود که ارمنستان سرزمین آن‌ها بیان شده است. ارمنستان سرزمینی مرتفع و کوهستانی است که از شمال به دریای سیاه، از غرب به فلات آناتولی، از جنوب به بین‌النهرین و از شرق هم به دشت قفقاز محدود و محصور شده است. بلندترین کوه ارمنستان آرارات نام دارد و برخی از مهم‌ترین رودهای آسیای غربی نظیر دجله، فرات، ارس و کورا از کوه‌های ارمنستان سرچشمه می‌گیرند. این سرزمین دارای دشت‌های حاصل‌خیزی است و به دلیل موقعیت خاص آب و هوایی و نیز موقعیت جغرافیایی و قرارگیری بر سر جاده ابریشم از بعد تجاری و سیاسی همیشه مورد توجه حکام و پادشاهان قرار می‌گرفته است. (سلطانی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۲۵) ارمنیان تبریز مهاجرانی هستند که موطن اصلی آن‌ها در نواحی شمال و شمال غربی ایران-ارمنستان، گرجستان، شیروان، نخجوان و جلفای ارس (سلطانیان، ۱۳۹۰: ۸۷) و همچنین بخش شرقی ترکیه (پایتخت باستانی ارامنه) بوده است. این قوم به دلیل جنگ‌ها و درگیری‌های طولانی حکومت‌های ایران و عثمانی و تدابیر شاه عباس اول مجبور به مهاجرت به ایران می‌شوند. این نکته حائز اهمیت است که شاه عباس یکم پادشاه صفوی بعد از انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان در سال ۱۵۹۸ میلادی، ۱۰۱۷ هجری قمری برای آبادسازی پایتخت جدید و رشد و گسترش صنایع و تجارت در این منطقه ارامنه را به اصفهان انتقال داد و آنان را "در شهرهایی چون تبریز، قزوین، گیلان، انزلی، دربند و کاشان اسکان داد و ارمنیان جلفای ارس هم به اصفهان انتقال یافتند. (سلطانیان، ۱۳۹۰: ۸۷)

در مستندات تاریخی از اعتقاد مردم ارمنستان به خدایانی نظیر آرامازد (اهورامزدا)، آناهیت (آناهیتا)، آستیگ، واهگن (بهرام) و مهر (میترا) اطلاعاتی ارائه شده است. مهرپرستی از هزاره دوم پیش از میلاد در آسیای صغیر رواج داشته است اما بعدها در سال ۳۰۱ میلادی مسیحیت دین رسمی کشور ارمنستان اعلام شد و معابد مهرپرستی و تمامی آثار دین پیش از مسیحیت ارمنیان به دستور رهبران دینی از بین رفت. (سلطانی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۲۷) مسیحیت در سال ۳۰۵ میلادی در ارمنستان رسمی شد و این انقلاب دینی مهم در ارمنستان توسط گریگورس ارمنی معروف به گریگور نوربخش و با گرویدن تیرداد سوم شاه ارمنستان به این دین اتفاق افتاد. بنابراین مذهب مسیحی ارمنستان به نام گریگورس ارمنی به نام مذهب گریگوری شهرت دارد. (اسفرم، ۱۳۹۵: ۱۷) دین مسیح دارای سه فرقه بزرگ شامل کاتولیک (لفظ یونانی و به معنی عمومی است)، ارتدکس (تعلیمات درست یا آئین صحیح) و پروتستان (اعتراض‌کننده) می‌باشد. (اسفرم، ۱۳۹۵: ۱۷) و ارامنه از فرقه ارتدکس هستند و همان‌طور که در قبل نیز به آن اشاره شد، چون ارامنه توسط حضرت گریگور منور دین مسیحیت را پذیرفته‌اند به آن‌ها گریگوریان و یا جرجیسیان نیز می‌گویند. (اسفرم، ۱۳۹۵: ۱۸) غسل تعمید، "یکی از آیین‌های دینی برای کسب بخشش از گناهان و زندگی دوباره است. تعمید، در مسیحیت عملی است که کودکان و کسانی که به دین مسیحیت می‌گروند به آیین مخصوص به جای می‌آورند ... آیین غسل تعمید، نماد منزه شدن از گناه و پیوند فرد مؤمن با مسیح توسط یحیی تعمیددهنده در رود اردن است." (سرمدی‌جو، زرشناس، ۱۳۹۸: ۱۵۸)

۶- نور در باورهای مسیحی

"یکی از مفاهیم اساسی مسیحیت، خداوند به مثابه نور است که هم‌چون جریانی درخشان در همه کائنات جاری است. از منظر مسیحیت، انسان حقایق را در نور مخصوصی که خدا منشاء آن است، مشاهده می‌کند و این نگرش مسیحی ریشه در آیات کتاب

مقدس دارد. الهیات مسیحی پر از استعاره نور است. در اندیشه متقدم مسیحیت میان نور (الهی) و جرم مادی (زمینی) تضادی شدید وجود دارد. در انجیل یوحنا، مسیح به نور جهان تعبیر می‌شود. " (مهرمحمدی، ۱۳۹۴: ۵۶) هم‌چنین واژه نور مطلق نیز به خداوند اطلاق می‌شود. در اغلب متون دینی مسیحی، از خداوند با عنوان پدر یاد می‌شود؛ "نوری که سرشار از حیات و زندگی است. عیسی مسیح (ع) در توصیف خداوند می‌فرماید: پس گویم اگر کسی مانند خدا شود سرشار از نور گردد، اما اگر او یک تن گردد، جدا از خداوند، سرشار از ظلمت شود." (واردی، دانائیان، ۱۳۹۰: ۱۶۵) در باب ۱ تا ۵ سفر پیدایش در مورد نور آمده است: "در ابتدا خدا آسمان‌ها و زمین را آفرید؛ و زمین تهی و بایر بود و تاریکی بر روی لجه (اعماق دریا) و روح خدا سطح آب‌ها را فرو گرفت؛ و خدا گفت: روشنایی بشود، و روشنایی شد؛ و خدا روشنایی را دید که نیکوست و خدا روشنایی را از تاریکی جدا ساخت." (مهرمحمدی، ۱۳۹۴: ۵۶) در فصل ۱ و بخش‌های ۳ تا ۹ انجیل یوحنا نیز آمده است: "همه چیز به واسطه او آفریده شد و به غیر از او چیزی از موجودات وجود نیافت؛ در او حیات بود و حیات نور انسان بود؛ و نور در تاریکی می‌درخشد و تاریکی آن را درنیافت . . . او (یحیی) برای شهادت آمد تا بر نور شهادت دهد تا همه به وسیله او ایمان آورند؛ او آن نور نبود بلکه آمد تا بر نور شهادت دهد؛ آن نور حقیقی بود که هر انسان را منور می‌گرداند و در جهان آمدنی بود." (یوحنا، ۱: ۹-۳) (مهرمحمدی، ۱۳۹۴: ۵۶) شایان ذکر است که اساس‌نامه‌ی ایمان کلیسای مرسلی ارامنه هم شرح مفصلی دارد و در آن به نور اشاراتی شده و جهان پیش از خلقت، سراسر نور عنوان شده و هم‌چنین آمده که خدای حقیقی از نور است. (جداری کریمیان، ۱۳۸۹: ۸۴) در فصل ۸ و بخش ۱۲ انجیل یوحنا هم آمده است: "من (مسیح) نور جهانم. هر که از من پیروی کند، هرگز در تاریکی راه نخواهد پیمود، بلکه از نور زندگی برخوردار خواهد بود." (یوحنا، ۸: ۱۲) "تا زمانی که نور را دارید، به نور ایمان آورید تا فرزندان نور گردید." (یوحنا، ۱۲: ۳۶) در فلسفه مسیحی هم بیشتر فلاسفه به نور توجه داشته‌اند. یقیناً نیز هم‌چون باقی آباء کلیسای مسیحی، نور را تجلی خداوند می‌دانند. او که تحت تأثیر آراء و افکار فلوطین بود، معتقد است که "خصلت دوگانه مادی و غیرمادی نور، نشانی از عیسی مسیح (یا همان کلمه متجسد شده) است که دارای دو جنبه انسانی و الهی است." (مهرمحمدی، ۱۳۹۴: ۵۷) در تفکر مسیحی علاوه بر مطالب بیان‌شده فرشتگان هم گونه‌های از ارواح یا آتش غیرمادی تعریف شده‌اند. (محسنی، ۱۳۹۷: ۷) و نیز انواعی از نورهای رنگی به فرشتگان اطلاق می‌شود. برای مثال رافائل نور^۱ سبزی‌رنگی دارد. (محسنی، ۱۳۹۷: ۱۰) هم‌چنین در تفکرات یهودی و مسیحی سرافیم هم فرشتگان بال‌دار آتشی هستند که قدوسیت خداوند را اعلام می‌دارند. (کاظمی‌راد، ۱۳۹۴: ۳۰)

در جدول (۱) جزئیات عقاید و باورهای مسیحی در مورد مفهوم نور طبقه‌بندی و ارائه شده است:

جدول (۱)، طبقه‌بندی و بررسی مفهوم نور در عقاید مسیحی (منبع: نگارندگان با استناد به اسفندیار، علی‌پور منزه،

۱۳۸۸: ۱۷۱-۱۴۴)

مفهوم نور	توضیح
۱	نور در وجود الهی است. "در عهد جدید نور از اسماء و صفات الهی است. خدا نور است و هیچ ظلمت در وی هرگز نیست. (اول یوحنا، ۵: ۱) که تنها لایموت و ساکن در نوری است که نزدیک آن نتوان شد و احدی از انسان او را ندیده و نتواند دید." (اسفندیار، علی‌پور منزه، ۱۳۸۸: ۱۵۵)
۲	نور مسیح "در او حیات بود و حیات نور انسان بود، نور در تاریکی می‌درخشید و تاریکی آن را درنیافت. (انجیل یوحنا، ۴: ۱-۵) نور حقیقی کلمه است و کلمه الهی مسیح است. مسیح خود می‌گوید که نور است: من نور عالم هستم. کسی که مرا متابعت کند، در ظلمت سالک نشود بلکه نور حیات را یابد. (همان، ۸: ۱۲)" (اسفندیار، علی‌پور منزه، ۱۳۸۸: ۱۵۸)
۳	نور مؤمنان مسیحی به نقل از عیسی مسیح (ع) در انجیل متی مؤمنان مسیحی نور عالم هستند و این بدان معنی است که خداوند نور خود را بر بندگان مؤمن خود تابانده و ایشان را هدایت کرده است. (اسفندیار، علی‌پور منزه، ۱۳۸۸: ۱۶۰)
۴	نور نجات مسیح نجات‌بخش است و نور نجات مؤمنان مسیحی محسوب می‌شود. (اسفندیار، علی‌پور منزه، ۱۳۸۸: ۱۶۳)
۵	نور هدایت مسیح به عنوان مظهر نور هدایت‌گر و هدایت‌بخش مؤمنان مسیحی است.
۶	فرشتگان آتشین (از جنس نور) فرشتگان آتش غیرمادی و از جنس نور هستند.

۷- معرفی صابئین مندائی اهواز

صابئین مندایی اهواز یکی از اقلیت‌های مذهبی در ایران محسوب می‌شوند. پیشینه‌ی تاریخی این قوم در ایران یک دوره ۲۰۰۰ تا ۲۵۰۰ را شامل می‌شود. (قیم، ۱۳۹۴: ۷) به بیان برنجی "مندائیان قومی آرامی" هستند و "محل سکونت اولیه این قوم

مصر و فلسطین قدیم بوده است." و در حدود دوهزار سال قبل به دلیل اختلافات قومی از زادگاه خود مهاجرت کرده و در کناره‌های رود اردن به سمت شمال سوریه و بین‌النهرین و در نهایت خوزستان که از مناطق حکومت اشکانیان بود، ساکن می‌شوند. (فرجی بیرگانی، صلاحی مقدم، ۱۳۹۵: ۴۶۷) برخی از "مورخان و علمای اسلامی در متون اسلامی، صابئین را با مغتسله یکی دانسته‌اند و این از آن جهت است که اساسی‌ترین و رایج‌ترین آیین صابئین مندایی، غسل تعمید در آب است." (رئیس‌السادات، معزی، ۱۳۹۰: ۲۸) "صابئین قومی یکتاپرست و از پیروان حضرت یحیی (ع) تعمیددهنده هستند." (فرجی بیرگانی، صلاحی مقدم، ۱۳۹۵: ۴۶۸)

۸- نور در باورهای صابئین مندائی

براساس باورهای فلسفی "در آیین صابئین مندائی، جایگاه موجود شایسته‌ی پرستش حیی (به معنای زندگی و حیات) مکانی عالی و نورانی است و نور از اهمیت بسیاری در باور مندائیان برخوردار است. در این آیین، در باب ذات و صفات آفریننده چندان بحث نشده است. بنابر اولین مخلوقات حیی و کارگزاران او که همگی پاک و نورانی‌اند، می‌توان به هویت اشراقی حیی پی برد." (واردی، دانائیان، ۱۳۹۰، ۱۶۵-۱۶۴) مندا اد حیی در تفکر مندائی به معنای عرفان هستی است و بیانگر هستی‌شناسی مندائی و نشانه‌ی والاترین و عالی‌ترین موجود نورانی در عالم بالا است. مندا اد حیی مخلوق بلاواسطه‌ی حیی (خداوند) است و در تفکر مندائی از سوی حیی بر حضرت یحیی نازل شده و او را تربیت نموده و در تمام مراحل زندگی راهنمای آن حضرت بوده است. (فروزنده، ۱۳۷۵، ۸۷) هم‌چنین محتوای متون مندائی حاکی از آنست که خدای متعال همان حیی است. "سه دنیای تودرتوی نورانی، عرش بزرگ او معرفی شده است. دنیای پر از فرشته‌های نورانی که هم‌چون کارگران ماهر به خلق و آبادانی دنیای خاکی و دنیاهای دیگر مشغول هستند. پنج فرشته‌ی بزرگ قدرتمندانه بر تمام فرشته‌ها نظارت دارند ... " (فروزنده، ۱۳۷۵، ۱۰۳) اولین مخلوقات حیی همین "فرشتگان نور بودند که در جهانی به نام آلما دنهورا (جهان نور) به امر و اراده‌ی حیی ربی (به تعبیر گنزاربا کلمه) آفریده شدند. فرشتگان نور که گاه از آن‌ها به اثری‌ها تعبیر می‌شود، در حقیقت کارگزاران اصلی خداوند در جهان هستی‌اند." (سواری و همکاران، ۱۳۹۴، ۴) دنیای فرشتگان حلقه‌ی واسط بین هستی متعال - حیی و انسان‌ها است و فرشتگان محافظ انسان‌ها هستند. (فروزنده، ۱۳۷۵، ۱۰۳) "در دین مندائی ذات هستی در استتار و اختفاء به سر می‌برد. از این لحاظ ذات درون هستی (حیی) هم مخفی است، هم مقامی رفیع دارد. بخش بیرونی هستی داراری ثبوت است." (فروزنده، ۱۳۷۵، ۹۱) "جهان در اندیشه‌ی مندائی، مطبق است. آلما دنهورا یا جهان نور در بالاترین مکان و در منتهالیه شمالی واقع گردیده که قبله‌گاه مندائیان نیز به حساب می‌آید. آلما دنهورا جهانی ابدی، جهان رحمت، جهان بدون طغیان و سرکشی، دنیای عدالت و جهان روشنایی و نور است. به آلما دنهورا بهشت نیز می‌گویند. در پایین‌ترین قسمت این جهان، آلما دهشوفا یا جهان تاریکی که نسبت به آلما دنهورا در مرتبه‌ی پست‌تر و مادون‌تری است، قرار دارد که از طبقات مختلفی تشکیل شده و روها مادر بدی‌ها بر آن حکمرانی می‌کند." (سواری و همکاران، ۱۳۹۴، ۴) باید افزود ماده در بخش وسط عالم قرار دارد و از ترکیب نور و ظلمت حادث شده است. (فروزنده، ۱۳۷۵، ۹۱) در دین صابئین، ظلمت در امر خداوند یگانه تأثیری ندارد و "وحدانیت نورانی بر امور حاکم است." (واردی، دانائیان، ۱۳۹۰، ۱۶۵) اما خلقت انسان در ترکیبی از نور و ظلمت انجام شده است. "بنابر روایتی اسطوره‌ای، سرشت آدمی تیره و مادی وصف شده است؛ اما عنصر حیات را از جهان روشنی به او هدیه می‌دهند. موجودی نورانی به نام پناهیل از طریق این عنصر حیات (روح)، به انسان معرفت و زندگی می‌بخشد." (واردی، دانائیان، ۱۳۹۰، ۱۶۵) "منشاء پغرا (جسم)، عناصر زمینی (هم‌چون خاک، آب و گل) است و محکوم به فناست؛ بنابراین پس از مرگ به زمین بازخواهد گشت. اما منشاء نشمتا (روح)، عالم نور (آلما دنهورا) می‌باشد و پس از مفارقت از بدن به منشاء خود بازخواهد گشت؛ در نتیجه هیچ‌گاه نمی‌میرد." (سواری، صفایی مقدم، هاشمی، ۱۳۹۴، ۱۷۴) باید افزود در بخشی از کتاب آسمانی صابئین، گنزاربا به عزیمت روح و مرگ اشاره شده و جان انسان مورد خطاب قرار می‌گیرد و به بازگشت به جایگاه نورانی اولیه‌اش ترغیب می‌شود. " (واردی، دانائیان، ۱۳۹۰، ۱۶۵) باتوجه "به متون مقدس مندائی می‌توان هدف نهایی تربیت مندائی را به کمال رسانیدن نشمتای (نفس) انسان جهت بازگشت به منشاء خود، یعنی جهان نور و تقرب به حیی ربی (خداوند متعال) دانست." (سواری و همکاران، ۱۳۹۴، ۸) هم‌چنین صابئین معتقدند که نیکوکاران پس از مرگ به عالم نور (آلما دنهورا) و به تعبیری دیگر بهشت و گناهکاران به عالم ظلمات (آلما دهشوفا) می‌روند و در آن‌جا برحسب گناهان خود مجازات می‌شوند. (سواری و همکاران، ۱۳۹۴، ۲) با توجه به مطالب بیان‌شده، این نکته حائز اهمیت است که تفکر مندائی از خلقت تا مرگ انسان با نور و عالم نور و وجوه نور درآمیخته است. هم‌چنین در اعتقادات این قوم، "قوه خلاقه و حفظ‌کننده عالم که از آن به عبارت حیات عظمی" تفسیر می‌شود، "مظهرش آب جاری است که هم حیات می‌بخشد و هم تطهیر می‌کند." این آب "نه تنها گناهان و آلودگی‌ها را پاک می‌کند، بلکه معرف جهان روشنی است که در این دنیای خاکی بازتافته است. (شاوورانی، ۱۳۹۱، ۴۰) مندائیان آب را "مایه حیات، تجدید جوانی، پدیدآورنده درخت زندگی و محل استقرار نور می‌دانند." (هوشیار، زاهدی‌فر، ۱۳۸۶: ۷۸) و نیز آن را عنصر پاکسازی روان از گناهان تلقی می‌کنند. (فروزنده، ۱۳۷۵، ۹۵)

در جدول (۲) مفهوم نور و جایگاه آن در باورهای صابئین مندائی طبقه‌بندی و ارائه شده است:

جدول (۲) طبقه‌بندی مفهوم نور در باورهای صابئین مندائی (منبع: نگارندگان)

مفهوم نور	توضیح
۱	حیی (خداوند) نور است و جایگاهش عالم نور است.
۲	فرشتگان نور هستند.
۳	انسان دارای بعد روحانی و نورانی است.
۴	بهشت آلمادنهورا یا جهان نورانی است.

۹- دین اسلام

دین اسلام از ادیان توحیدی و ابراهیمی است و به پیروان این دین مسلمان گفته می‌شود (<https://fa.wikipedia.org>) و ایشان معتقدند این دین آخرین دین الهی و حضرت محمد (ص) پیامبر ایشان خاتم الانبیاء است. دین اسلام در سال ۶۱۰ میلادی از مکه واقع در شبه جزیره عربستان ظهور کرده است. هم‌چنین قرآن کتاب مقدس مسلمانان است و لازم به ذکر است قرآن و سنت پیامبر اسلام (ص) اصلی‌ترین منبع شناخت باورها، اعمال و احکام دینی اسلام می‌باشد. هم‌چنین ارکان اعتقادی مسلمانان شامل توحید، نبوت پیامبر اسلام و معاد (اعتقاد به جهان آخرت و روز قیامت) است و مسلمانان دارای دو مذهب شامل اهل تشیع (معتقد به ولایت امیرمؤمنان علی (ع) و امامان معصوم) و اهل سنت (معتقد به خلافت بعد از رسول اکرم (ص)) می‌باشد. (<http://fa.wikishia.net>)

۱۰- نور در باورهای اسلامی

در تفکر و فلسفه اسلامی هم نور از جایگاه مهمی برخوردار است و سوره‌ای با عنوان نور بدان اختصاص یافته است. بنابر آیه‌ی ۳۵ سوره‌ی نور "اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ أَمْ تَمَسُّسُهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ". خداوند نور آسمان‌ها و زمین است داستان نورش به مشکوتی ماند که در آن روشن چراغی باشد و آن چراغ در میان شیشه‌ای که تالو آن گویی ستاره‌ایست درخشان و روشن از درخت مبارک زیتون که با آن که شرقی و غربی نیست، شرق و غرب جهان بدان فروزان است و بی‌آن که آتش زینت آن را برافروزد خود به‌خود جهانی را روشنی بخشد که پرتو آن نور حقیقت بر روی نور معرفت قرار گرفته و خدا هر که را خواهد به نور خود هدایت کند و این مثل‌ها را خدا برای مردم می‌زند و خدا به همه‌ی امور داناست. " (قرآن کریم)

در روایتی از رسول اکرم (ص) (به نقل از مجلسی)، آمده است که حضرت می‌فرمایند: "اولین چیزی که خداوند خلق کرد، نور من بود." (مجلسی، ۱۴۰۴: ۹۱۷) "در حدیث نبوی، مشهور به حدیث نور، با عبارت خلقت أنا و علی من نور واحد بر ماهیت نورانی پیامبر و امام اول شیعیان تأکید شده است." (واردی، دانائیان، ۱۳۹۰: ۱۶۷) در مرصادالعباد هم آمده زمانی که حق تعالی اراده به خلق جهان نمود اول نور روح محمدی را از پرتو نور احدیت آفرید و سپس با نظر محبت به نور محبت محمدی التفات کرد و ارواح انبیا را هم از قطرات نور محمدی خلق کرد. (نجم رازی، ۱۳۵۲: ۳۸-۳۷) شایان ذکر است "در اسلام شیعی، دوازده وجود نورانی به

۱- بوته به معنای آیه است.

۲- گنزاربا به معنای گنج بزرگ کتاب مقدس صابئین مندائی است.

عنوان اوصیای رسول اکرم (ص)، تداوم بخش نور محمدیه‌اند. همان‌گونه که خداوند نور آسمان‌ها و زمین شناخته می‌شود و صادر اول او وجود نورانی و حقیقت محمدیه است، خلفاء و جانشینان رسول اکرم نیز باید ماهیت نورانی داشته باشند. (واردی، دانائیان، ۱۳۹۰: ۱۶۷) در فلسفه و حکمت اسلامی هم به نور و جایگاه آن پرداخته شده است. شیخ اشراق یا سهروردی (۵۸۷-۵۴۹ هجری قمری) یکی از فلاسفه اسلامی می‌باشد و معتقد است "جهان عبارت است از درجاتی از نور و ظلمت که فقدان نور است، و اجسام تا آنجا که به جنبه مادی آن‌ها مربوط می‌شود، چیزی جز ظلمت یا حجابی نیست که مانع نفوذ نور در آن‌ها می‌شود." محل تجلی نور در این مکتب، شرف است؛ اما منظور از آن شرقی نیست که در محدوده تعریف‌های جغرافیایی می‌گنجد. از نظر شیخ اشراق، شرف محل تجلی انوار صادرشده از واجب‌الوجود و جایگاه حضور مستقیم جان آدمی در جهان روشنی و عالم روحانی است. بنابراین، اشراق نیز مشاهده وجدانی حقایق است." (واردی، دانائیان، ۱۳۹۰: ۱۸۵) و هم‌چنین بیان می‌کند که "ذات نخستین نور می‌شود و همه چیزها را به وجود می‌آورد و با اشعه خود به آن‌ها حیات می‌بخشد، همه چیز در این جهان پرتوی از نور ذات اوست." (امامی‌فر، ۱۳۹۱: ۹۸) فرشتگان هم در تفکر متکلمان اسلامی اجسامی نورانی عنوان شده‌اند. (کاظمی‌راد، ۱۳۹۴: ۳۴) در بیانی دیگر و از نگاه قرآن و اهل بیت ماهیت فرشتگان از جنس نور و غیر از ماهیت بشر معرفی شده و حتی برخی روایات خلقت فرشتگان را از نور امیرمؤمنان (ع) می‌دانند. به فرموده پیامبر (ص) "خداوند از نور وجه علی (ع) هفتاد هزار فرشته خلق فرمود که برای او و محبان او تا قیامت استغفار کنند." هم‌چنین پیامبر (ص) در روایتی دیگر هم فرموده‌اند: "... و خداوند سپس نور برادرم علی (ع) را شکافت و از آن ملائکه را خلق فرمود. پس ملائکه از نور علی (ع) هستند و نور علی (ع) از نور خداست و علی (ع) از ملائکه افضل است ...". به بیان امام صادق (ع) هم "خداوند ملائکه را از نور خلق کرد." (خزعلی، ۱۳۸۷: ۱۵۷)

برای فهم دقیق مطالب جدول (۳) به بررسی و طبقه‌بندی مفهوم نور در باورهای اسلامی و قرآن اختصاص یافته است:

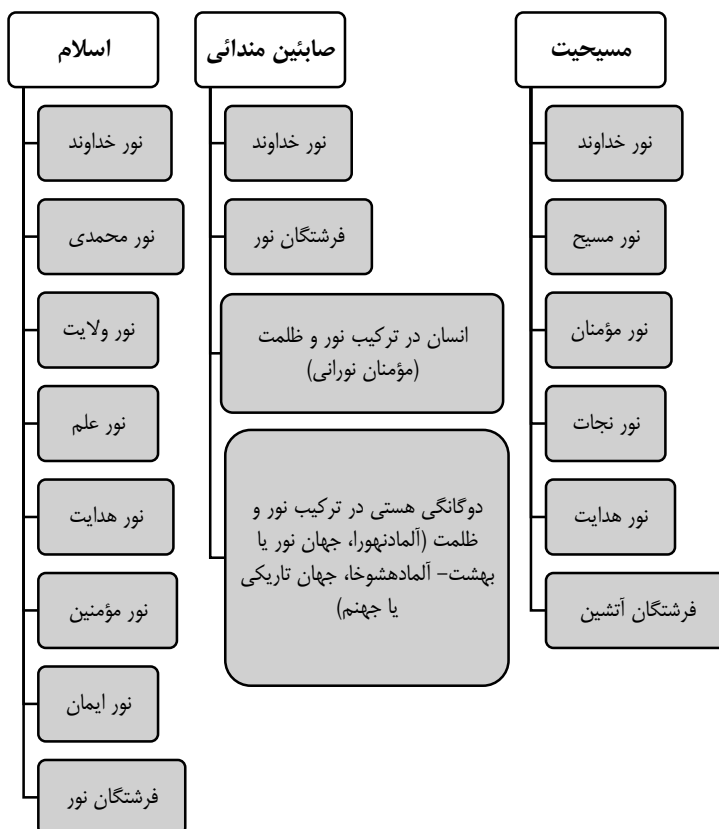
جدول (۳)، بررسی و طبقه‌بندی مفهوم نور در باورهای اسلامی و قرآنی (منبع: نگارندگان)

مفهوم نور	توضیح
۱	نور در وجود خداوند بنا بر آیه ۳۵ سوره نور، خداوند نور آسمان‌ها و زمین است. (قرآن کریم)
۲	نور محمدی اولین چیزی که خداوند خلق کرد، نور پیامبر اکرم (ص) بود. بنا بر فرمایش امیرمؤمنان: "خداوند نور محمد(ص) را خلق کرد قبل از آن که آسمان‌ها و زمین، عرش، کرسی، لوح، قلم، بهشت و جهنم را خلق کند و ... قبل از آن که همه صد و بیست و چهار هزار پیامبر را خلق کند." (اسفندیار، علی‌پور منزه، ۱۳۸۸: ۱۴۹-۱۴۸)
۳	نور ولایت "در حدیث نبوی، مشهور به حدیث نور، با عبارت خلقت أنا و علی من نور واحد بر ماهیت نورانی پیامبر و امام اول شیعیان تأکید شده است." (واردی، دانائیان، ۱۳۹۰: ۱۶۷) به فرموده پیامبر (ص) "خداوند از نور وجه علی (ع) هفتاد هزار فرشته خلق فرمود که برای او و محبان او تا قیامت استغفار کنند." (خزعلی، ۱۳۸۷: ۱۵۷)
۴	نور هدایت در آیه ۳۵ سوره نور خداوند می‌فرماید: "خداوند نور آسمان‌ها و زمین است داستان نورش به مشکوتی ماند که در آن روشن چراغی باشد و ... و خدا هر که را خواهد به نور خود هدایت کند و این مثل‌ها را خدا برای مردم می‌زند و خدا به همه‌ی امور داناست." (قرآن کریم) پیامبر (ص) فرمودند: "خداوند خلق را در ظلمت آفرید و از نور خود بر آن‌ها تاباند پس هر که این نور به او رسید هدایت یافت و آن که این نور به او نرسید گمراه شد." (اسفندیار، علی‌پور منزه، ۱۳۸۸: ۱۴۹)
۵	نور علم "حقیقت علم، مساوی نور، وجود و ظهور است. خاصیت نور ظاهر نفسیه و مظهر لغیر است. یعنی روشن و روشن‌کننده است." مانند علم که انسان را از تاریکی جهل بیدار و آگاه می‌کند. (اسفندیار، علی‌پور منزه، ۱۳۸۸: ۱۵۱)
۶	نور مؤمنین "آیه نور براساس قرائت ابن مسعود به این صورت است: الله نور السموات و الارض مثل نوره فی قلب المؤمن ... یعنی خداوند نور آسمان‌ها و زمین است، صفت نور او در دل مؤمن مانند ... " و هم‌چنین بنابر بیان صادقین (ع) خداوند نورش را مانند هدایت در قلب مؤمن جاری می‌سازد. (اسفندیار، علی‌پور منزه، ۱۳۸۸: ۱۵۳-۱۵۲)
۷	نور ایمان ایمان حقیقی روشنگر و هدایتگر آدمی به سوی مقصد اعلی و سعادت ابدی است و مظهری از نور است. بنابر آیه ۲۵۷ سوره بقره "یخرجهم من الظلمات الی النور" یعنی خداوند مؤمنان را از تمام ظلم‌ها و تاریکی‌ها خارج می‌کند و به حقیقت نور می‌رساند. حقیقت نور ایمان به ذات حق است. (اسفندیار، علی‌پور منزه، ۱۳۸۸: ۱۵۵)
۸	فرشتگان نور پیامبر (ص) در روایتی فرموده‌اند: "... و خداوند سپس نور برادرم علی (ع) را شکافت و از آن ملائکه را خلق فرمود. پس ملائکه از نور علی (ع) هستند و نور علی (ع) از نور خداست و علی (ع) از ملائکه افضل است ...". به بیان امام صادق (ع) هم "خداوند ملائکه را از نور خلق کرد." (خزعلی، ۱۳۸۷: ۱۵۷)

بنابر مطالب ذکرشده مفهوم نور در سه باور ارامنه مسیحی، صابئین مندائی و مسلمانان بیان شده است. در ادامه به تطبیق مفهوم نور در سه باور دینی پرداخته شده است.

۱۱- تطبیق مفهوم نور در تفکر ارامنه تبریز (مسیحی)، صابئین مندائی اهواز و مسلمانان

با توجه به آن چه در مطالب قبل ذکر شد مفهوم نور در باورهای سه دین اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی بسیار مورد توجه قرار گرفته است. تطبیق و مقایسه مفهوم نور در باورهای سه دین مذکور در قالب نمودار (۱) ارائه شده است:

نمودار (۱)، بررسی و تطبیق مفهوم نور در باورهای مسیحی، صابئین مندائی و اسلام (منبع: نگارندگان)

با توجه به نمودار (۱) این نکته حائز اهمیت است که خداوند در باورهای سه دین با عنوان خداوند نور یاد شده است. در باورهای اسلامی در آیه ۳۵ سوره نور خداوند نور آسمانها و زمین ذکر شده و در مسیحیت هم خدا نور عنوان شده و ساکن در نوری است که بدان نمی‌توان نزدیک شد و حتی نمی‌توان آن را دید. در تفکر صابئین مندائی نیز خداوند (حیی ربی)، "مالک عالم انوار، مالک دنیای نور و مالک جهان روشنایی و نور جاودان" معرفی شده است. همچنین در باورهای اسلامی و مسیحی بر نورانیت حضرت محمد (ص) و حضرت عیسی (ع) تحت عنوان نور محمدی و نور مسیح اشاره شده و حتی ولایت نیز در میان مسلمانان شیعه با مفهوم نور ولایت رایج است. اما در متون مقدس مندائی در مقایسه با باورهای اسلامی و مسیحی به جایگاه فرشتگان در عالم انوار و نورانیت آن‌ها بیشتر تأکید شده و کمتر از نور پیامبران مندائی نظیر حضرت آدم (ع) و حضرت یحیی (ع) یاد شده است. فرشتگان در عقاید هر سه دین نورانی هستند. اما مندائیان اهمیت بیشتری بر این موجودات فرازمینی و نورانیت وجودی ایشان قائل هستند. همچنین در تفکر مندائیان انسان از دو وجه روح که مظهر نور است و جسم که مظهر تاریکی است؛ خلق شده است و هر چه فرد مندائی مؤمن تر و با ایمان تر باشد، پس از مرگ روحش به عالم انوار صعود کرده و به جایگاه حیی ربی می‌پیوندد. همین نور ایمان در تفکر اسلامی و مسیحی نیز وجود دارد. همچنین در اسلام و قرآن به نور علم نیز اشاره شده و در اسلام و مسیحیت نور با عناوین نور هدایت مطرح شده است. ایمان، هدایت، نجات، ولایت نیز از مفاهیمی هستند که در این ادیان با مفهوم نور ترکیب و بسیار مورد توجه قرار گرفته‌اند.

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که نور در باورهای سه دین توحیدی اسلام، مسیحیت و صابئین مندائی دارای جایگاهی مهم است. خداوند در باورهای پیروان ادیان نام‌برده با نور یاد شده و نبوت در تفکر اسلامی و مسیحی به نور محمدی و نور مسیح و در تفکر شیعه به نور ولایت شهرت دارد. در عقاید صابئین مندائی کمتر به نبوت در قالب مفهوم نور پرداخته شده است. به بیان دیگر باید خاطرنشان کرد نور نبوت در باورهای مسیحی و اسلامی پررنگ‌تر از عقاید صابئین مندائی است و مندائیان بیشتر بر جایگاه فرشتگان تأکید دارند. در واقع صابئین مندائی جهان هستی را شامل دو عالم نور و ظلمت می‌دانند و وجود انسان نیز از نور (روح) و ظلمت (جسم) تشکیل شده و ایمان کامل، مؤمن را پس از مرگ به جایگاه نور نائل می‌کند و در این مسیر فرشتگان نور از اهمیت برخوردارند. فرشتگان در تفکر اسلامی و مسیحی هم با مفهوم نور عجین شده‌اند اما در مقایسه با جایگاه پیامبران نقش کم‌رنگ‌تری دارند.

منابع

- ۱- قرآن کریم
- ۲- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب، بیروت؛ دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع (دار صادر).
- ۳- اسفرم، عظیمه، (۱۳۹۵). «بررسی وضعیت اجتماعی ارامنه در دوره رضاشاه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشکده ادبیات، زبان‌ها و تاریخ، دانشگاه الزهراء تهران.
- ۴- اسفندیار، محمودرضا. علی‌پور منزه، نفیسه. (۱۳۸۸)، «نور در عهد جدید و قرآن مجید (با تأکید بر روایات و تفاسیر عرفانی)»، صحیفه مبین، ۴۴، ۱۷۱-۱۴۴.
- ۵- امامی‌فر، سید نظام‌الدین (۱۳۹۱)، «مروری بر کاربرد نور در هنر»، کتاب ماه هنر، ۹۸، ۱۰۳-۹۶.
- ۶- انجیل یوحنا. (۲۰۱۴). سازمان کتاب مقدس تبلیغی، لندن؛ انگلستان.
- ۷- برنجی، سلیم. (۱۳۶۷). قوم از یاد رفته (کاوشی درباره‌ی قوم صابئین مندائی)، تهران؛ دنیای کتاب.
- ۸- جداری کریمیان، عباس. (۱۳۸۹)، «بررسی تحولات سیاسی، اجتماعی و مذهبی مسیحیان در ایران (از شاه‌عباس اول تا زوال دولت صفوی)». پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، رشته تاریخ، گرایش ایران اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت معلم.
- ۹- خزعلی، مرضیه، (۱۳۸۷)، «بررسی ماهیت فرشتگان از دیدگاه ادیان الهی»، اندیشه نوین دینی، سال ۴، شماره ۱۲، ۱۳۶-۱۰۵.
- ۱۰- رئیس‌السادات، تهمینه. معزی، مریم. (۱۳۹۰)، «آیین سوگواری در میان صابئین (تلفیقی از اندیشه‌ها و آیین‌ها)». معرفت ادیان، سال ۳، شماره‌ی ۱، ۴۲-۲۵.
- ۱۱- سجادی، سید علی‌محمد. خاتمی، احمد. جعفری، فرشته. (۱۳۹۳)، «بررسی تطبیقی معرفت در عرفان اسلامی و عرفان گنوسی»، پژوهش‌نامه‌ی ادیان، سال ۸، شماره ۱۵، ۵۲-۳۳.
- ۱۲- سرمدی‌جو، آذر. زرناس، زهره. (۱۳۹۸)، «بررسی نمادهای اعتراف، تمیید و عشاء ربانی در کلیسای نسطوری براساس متون منتخب سعیدی مسیحی مکشوف در محوطه باستانی تورفان چین»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. دوره ۹، شماره ۲۰، ۱۶۴-۱۴۹.
- ۱۳- سلطانیان، ابوطالب. (۱۳۹۰)، «کارکرد ابریشم و نقش بازرگانان ارمنی در اقتصاد و سیاست صفویان (از دوره‌ی شاه عباس یکم تا پایان حکومت صفویان)»، پژوهش‌نامه‌ی تاریخ تمدن اسلامی، سال ۴۴، شماره‌ی ۲، ۷۹-۱۰۱.
- ۱۴- سلطانی‌نژاد، آرزو. (۱۳۹۰)، «بازنمود طرح‌های قالی ایران در قالی ارمنی‌باف استان‌های اصفهان، چهارمحال بختیاری و مرکزی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر. دانشکده هنر ادیان و تمدن‌ها، دانشگاه هنر اصفهان.
- ۱۵- سواری، عزیز، صفایی مقدم، مسعود، هاشمی، سید جلال، (۱۳۹۴)، «بررسی تحلیلی مقوله‌ی انسان‌شناسی در دین صابئین مندائی انسان‌پژوهی»، سال ۱۲، شماره‌ی ۳۴، ۱۸۸-۱۶۷.
- ۱۶- سواری، عزیز، صفایی مقدم، مسعود، هاشمی، سید جلال، السعدی، قیس مغشغش، (۱۳۹۴)، «بررسی مبانی فلسفی دین صابئین مندائی و استخراج آموزه‌های تربیتی از آن‌ها»، الهیات تطبیقی، سال ۶، شماره‌ی ۱۴، ۱۶-۱.
- ۱۷- شاورانی، مسعود. (۱۳۹۱)، «پژوهشی در فرقه‌ی صابئین»، حبل‌المتین، سال ۱، شماره‌ی ۳، ۵۰-۲۴.

- ۱۸- شفیع، فاطمه. بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۰). «تخیل هنری در حکمت اشراقی سهروردی»، متافیزیک، سال ۳، شماره ۱۰ و ۹، ۳۲-۱۹.
- ۱۹- علی‌بن‌ابی‌طالب (ع). (۱۳۸۶). نهج‌البلاغه. محمدتقی جعفری، تهران؛ دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۲۰- فتح‌الهی، علی، بغدادی، اکرم، (۱۳۹۶). مفهوم نور در قرآن، برهان و عرفان، تفسیر متون وحیانی، سال ۱، شماره ۱، ۱۹۰-۱۵۷.
- ۲۱- فرجی بیرگانی، الهام. صلاحی مقدم، سهیلا. (۱۳۹۵). «بررسی واژگان مشترک زبان مندایی در زبان‌های فارسی، عربی، بختیاری و شوشتری». گردهمایی انجمن زبان و ادبیات فارسی ایران، دانشگاه گیلان، دوره ۱۱، ۴۹۲-۴۶۴.
- ۲۲- فروزنده، مسعود (۱۳۷۵). «صابئین در تاریخ (تحقیقی در فرهنگ، تاریخ و آراء صابئین مندائی با تکیه بر متون مندایی)»، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، گروه تاریخ، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
- ۲۳- قیم، بهادر. (۱۳۹۴). «جامعه‌ی ایرانی- اسلامی و اهل کتاب، مطالعه‌ی موردی مندائیان»، چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده، ۱۵-۱.
- ۲۴- کاظمی‌راد، رضا، (۱۳۹۴). «فرشته‌شناسی مقایسه‌ای: بررسی دیدگاه توماس آکوئیناس و محمدحسین طباطبایی»، هفت آسمان، دوره ۱۷، شماره ۶۷، ۵۰-۲۵.
- ۲۵- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۴). بحارالانوار. جلد اول. بیروت.
- ۲۶- محسنی، زهرا، (۱۳۹۷). «فرشتگان در مسیحیت»، چهارمین کنفرانس بین‌المللی توسعه پایدار.
- ۲۷- مهرمحمدی، منصوره. (۱۳۹۴). «مبانی زیبایی‌شناسی نگارگری ارامنه ایران در قرن ۱۷ میلادی». پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، رشته پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء تهران.
- ۲۸- نجم رازی، (۱۳۵۲)، مرصادالعباد، به تصحیح محمدامین ریاحی، تهران؛ بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ۲۹- واردی، زرین، دانائیان، نجمه، (۱۳۹۰). «سیر تحول و کارکرد عرفانی- ادبی عنصر نور»، ادبیات عرفانی، سال ۲، شماره ۴، ۱۹۵-۱۵۹.
- ۳۰- هوشیار، مهران. زاهدی‌فر، سارا. (۱۳۸۶). مینای صابئین، زیوری از جنس تاریخ. آینه‌ی خیال، شماره ۱، ۷۹-۷۴.
- ۳۱- یوسف‌پور، جعفر. عابدین‌پور، صدیقه. (۱۳۹۴). «بررسی دیدگاه سهروردی در فلسفه هنر»، کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و زیرساخت‌های شهری، ۹-۱.
- ۳۲- یوسف‌پور، معصومه، پروین، خلیل، (۱۳۹۳). «مفهوم‌شناسی نور بودن خداوند با تکیه بر روایات تفسیری فریقین»، حدیث و اندیشه، دوره ۹، شماره ۱۸، ۷۶-۵۱.

33- <http://fa.wikishia.net>

34- <https://fa.wikipedia.org>